

Divân-ı Hikmet'in "Marifet", "Hikmet" ve "Bâtın" Kavramları Çerçevesinde Bir Analizi

Ahmet Gökçe*

Öz

2016 yılı Unesco tarafından "Ahmet Yesevî" yılı olarak ilan edilmiştir. Bu çerçevede gerek ülkemizde gerek Orta Asya'da bulunan kardeş ülkelerde Hoca Ahmet Yesevî'yi anlamak, onun bıraktığı mirası sahiplenmek amacıyla birçok ilmi çalışmalar yapıldı, ilmi oturumlar, paneller, konferanslar ve seminerler düzenlendi. Yesevî ve çeşitli fikirleri üzerine birçok çalışmalar yapıldı, halen de onun bıraktığı hikmet mirâsını değerlendirecek çalışmalara ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz.

Bugün aslında Müslümanların sorunlarının çözümü sağlam bir itikat, sağlam bir amel ve sağlam bir maneviyattan geçmektedir. Bu üç unsuru sağlam temellere dayandırmak için gerek Anadolu'da gerek Orta Asya'da itikadda, Maturidilik; fıkhıta, Hanefilik benimsenmiş, Tasavvuf'ta ise Yesevilik derin izler bırakmıştır. Bu açıdan Ahmet Yesevî ve hikmetleri, kadîm geleneğimizi anlamada ve geleceğimizin inşâsında büyük bir öneme sahiptir.

Hoca Ahmet Yesevî, İslamiyet'in manevi cihetten öncülerinden birisidir. O, İslamiyet'in önemli değerlerini şahsında toplamış, içten, merhametli, sabırlı şahsiyetiyle model olmuş, adına nispet edilen Yesevî tarikatı kısa zamanda yayılmıştır. Fikirleriyle halkımızın gönlünde yer eden, Anadolu'da tasavvuf kültürünün yerleşmesi ve yayılmasında rol oynayan Hoca Ahmet Yesevî'nin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak en büyük dileğimizdir. Bu makalede Yesevî'nin en temel kavramlarından "mârifet", "hikmet" ve "bâtın" kavramları üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda irfân/tasavvuf geleneğinin en önemli bu üç kavramının *Divân-ı Hikmet*'teki karşılıkları incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmet Yesevî, Mârifet, Hikmet, Bâtın, Divân-ı Hikmet.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, gokceahmet@hotmail.com.

An Analysis Of Divân-I Hikmet Within The Framework Of Ma'rifa/Ingenuity", "Wisdom/Hikmah" And "Bâtın"

Abstract

2016 was declared as "Ahmed Yasawi" by Unesco. Within this framework, many scientific studies were conducted and scientific sessions, panels, conferences and seminars were held in order to understand Khoja Ahmed Yasawi and to embrace his legacy, both in our country and sister countries in Central Asia. Many studies were done on Yesevi and his various ideas, and we think that there is still a need for studies to evaluate his legacy.

Today, we think that the solution of the problems of all Muslims goes through/base upon solid faith, solid deeds/practice and solid spirituality. In order to base these three elements on solid foundations, Maturidism was adopted in faith, Hanafiism was adopted in fiqh/islamic jurisprudence and Yesevism engraved in Sufism both in Anatolia and Central Asia. In this respect, Ahmed Yasawi and his wisdoms have great importance in understanding our autochthonous /ancient tradition and in the construction of our future.

Khoja Ahmed Yasawi is one of the pioneers of the spiritual aspect of Islam. He gathered the important values of Islam in his person, became a model with his sincere, merciful/compassionate, patient personality, and the sect of Yasawi which was mentioned by his name spread in a short time. Our greatest wish is to contribute to a better understanding of Khoja Ahmed Yasawi, who is etched in in our people's heart and plays a role in the establishment and spread of the Sufi culture in Anatolia with his ideas. In this article, the most basic concepts of Yasawi, "marifa", "wisdom" and bâtin/esoteric, are emphasized. At the same time, the correspondence/equivalent of the three most important concepts of the tradition of wisdom / Sufism in the Diwani Hikmet were tried to be examined.

Key words: Khoja Ahmed Yasawi, Marifa (mystical awareness), Bâtın (esoteric), hikmah (wisdom).

Giriş

Hoca Ahmet Yesevî, düşünce ve eserleriyle Orta Asya Türkistan coğrafyasında derin izler bırakmış önemli şahsiyetlerden birisidir. Yesevî, bugün Kazakistan'ın Çimkent şehri yakınlarında yer alan Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmediği için kaç yıl yaşadığı da bilinmemektedir. Kaynaklarda on birinci yüzyılın ikinci yarısında doğduğu ifade edilmektedir.⁸¹

Yesevî, doğduğu kasabada dinî ve tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra yine o bölgedeki Yesi (bugünkü adıyla Türkistan) şehrine yerleşmiş, uzun yıllar halkı maneviyat yolunda irşad ettikten sonra burada vefat etmiş bir mutasavvıftır. Babası İbrahim Şeyh, Sayram ve civarında mürîdleri olan tanınmış bir sûfi idi. Anne ve babasını küçük yaşta kaybeden Yesevî, bir süre Otırar'daki Arslan Bâb isimli şeyhin yanında dini-tasavvufî eğitim gördü.⁸² Menkıbelere göre, yedi yaşında Hızır'ın delaletine nail olan Ahmet Yesevî, Yesi'de Arslan Baba'ya intisap ederek ondan feyiz almaya başlar. Arslan Baba, onun hem eğitimini üstlenir; hem de manevi babası olur.⁸³ Bunu Divân'ında şu şekilde ifade etmiştir:

*Yedi yaşta Arslan Baba'ya verdim selâm,
“Hak Mustafâ emânetini eyleyin armağan”
İşte o zamanda binbir zikrini eyledim tamâm
Nefsim ölüp lâ-mekâna yükseldim ben işte.*

⁸¹ Eraslan, Kamil, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, İstanbul, 1989, II/160.

⁸² Tosun, Necdet, *Ahmed Yesevî*, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 19.

⁸³ Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 27-28; Özdemir, Hikmet, “Türlere İslam'ın Yolunu Açtı: Hoca Ahmet Yesevî”, *Dil ve Edebiyat*, sayı: 6, 2009, s. 18-25; Çakan, Varis, “Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet”, *Millî Folklor*, sayı: 68, 2005, s. 201-202. Ahmet Yesevî'nin ilk mürşidi olduğu söylenen Arslan Baba'nın bazı kaynaklarda Otırar'da bazılarında ise Ahmed Yesevî'nin Yesi'deki (Türkistan) türbesinde medfûn olduğu söylenmektedir. Başka bir rivâyete göre ise Kırgızistan'ın Oş şehrine yakın Bazır Kurgan bölgesindeki Arslan Baba Türbesi onundur. 1964'te Kazak Komünist Partisi'nin emriyle yıktırılan bu türbenin yeri bugün de halk tarafından ziyaret edilmekte, türbenin bulunduğu yer de “Arslânbâb” olarak anılmaktadır. Algar, Hamit, “Arslan Baba”, *DİA*, İstanbul, 1991, III/400. Yesevîliğin Kırgız Kültüründeki Yeri, Ahmet Yesevî ve Arslân Bâb üzerine bazı değerlendirmeler için bkz. Kadırov, Mederbek, “Kırgızların İslam'ı Kabulünde Yesevîliğin Rolü ve Kırgız Kültüründeki Yeri”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 24, 2018, s. 35-44.

Ahmed Yesevî, Arslan Baba'nın vefat etmesi üzerine başka şehirlerde eğitimine devam etmiştir.⁸⁴ Zamanın önemli ilim merkezlerinden Buhâra'ya giden Yesevî, burada Yûsuf Hemedânî'ye intisap edip, onun müridi olmuştur. Bazı kaynaklarda Şihâbeddin Sühreverdî (ö. 632/1234) veya Ebu'n-Necîb Sühreverdî'ye de mürid olup icâzet aldığı söylenmektedir.⁸⁵

Ahmed Yesevî, eğitimini tamamladıktan sonra Yesî'ye dönmüş, kendisini insanları dinî ve ahlâkî yönden yetiştirmeye adanmıştır. Yesevî, tasavvufî düşüncelerini Türkçe ve sade şiirler ile anlatmış, hikmet adı verilen bu şiirler zamanla toplanarak *Divân-ı Hikmet* mecmuaları meydana gelmiştir.

Bugün çeşitli baskıları yapılan *Divân-ı Hikmet*'in içerisinde yer alan şiirlerin Ahmed Yesevî'ye nispeti üzerinde durmak gerekir. *Divân-ı Hikmet*'in yazma nüshalarındaki şiir sayılarının birbirinden farklı olması ve eski tarihli yazmalarının pek bulunmaması sebebiyle bu eserin önce dilden dile aktarıldığı, sonraları kaleme alınırken farklı şekillerde derlendiği ve hatta başka şairlere ait şiirlerin de bu mecmualara karışmış olabileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte *Divân-ı Hikmet*'teki şiirler Hoca Ahmed Yesevî'nin dinî, ahlâkî ve tasavvufî görüşlerini yansıtacak niteliktedir.⁸⁶ Nitekim çalışmamızda ele alacağımız “mârifet”, “hikmet” ve “bâtın” kavramları çerçevesinde de bu durum anlaşılakta, bu üç kavramın kullanıldığı farklı şiirlerin birbiriyle tek kaleminden çıkmış gibi bir ahenk ve uyum içerisinde olduğu görülmektedir.

Ahmed Yesevî, kendi zamanında İslâm'ın dışına çıkan ve umumi olarak Rafizilik, zındıklık ve mülhidlik olarak nitelendirilen gayr-i sünni akım ve yollara karşı Kur'ân ve Sünnet bayrağını açmıştır. O Kur'ân'ın tanımlayıp, Hz. Peygamber'in uyguladığı ve telkin ettiği sahih İslâm'ı halka anlatan bir mana insanı, Kur'ân'ın aşk ve irfânî boyutunun bir yorumcusudur.⁸⁷

⁸⁴ Eraslan, Kamil, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, II/160.

⁸⁵ Tosun, Necdet, *Ahmed Yesevî*, s. 19.

⁸⁶ Tosun, Necdet, *Ahmed, Yesevî*, s. 12.

⁸⁷ Yıldız, Musa, *Ahmed Yesevî*, (Takrîz yazısı), (ed. Necdet Tosun), Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 8.

Ahmet Yesevî, sade bir dille yazılan ve halkın ruhunu okşayan hikmetleriyle kısa zamanda Yesi merkezli göçebe Türklerin gönlünde taht kurmuş, yetiştirdiği talebelerini Türk illerine göndermiştir. Böylece Yesevî başta Anadolu olmak üzere Türk illerinde İslâm kültür ve tasavvufunun yayılmasında etkin bir rol oynamıştır. Böylece Yeseviyye tarikatı Türkistan'da geniş sahalara yayılmış, Yesevilikten doğan birçok tarikat Orta Asya ve Anadolu'da asırlarca Türk halkının manevi cephesini beslemiştir. Anadolu'nun manevi fatihleri olan Hacı Bayram Veli, Hacı Bektaş-ı Veli ve Yunus Emre gibi pek çok mutasavvıf bir bakıma Yesevî'nin temsilcileri konumunda kabul edilmektedir.⁸⁸ M. Fuat Köprülü, İslâm'ın tasavvuf vasıtasıyla Türkler arasında yayılmasında Ahmet Yesevî'nin etkili olduğu kanaatini şöyle ifade etmiştir:

“Ahmet Yesevî'nin Türk tarihindeki önemi, İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmaya başladığı asırlarda, onlar arasında ilk defa bir tasavvuf mesleği vücuda getirerek ruhlar üzerinde asırlarca hüküm sürmüş olmasındadır. Yesevî'den önce Türkler arasında tasavvuf yoluna girmiş kimseler ya büyük İslâm merkezlerinde Acem kültürünün tesiri ile Acemleşmişler yahut yeni dinin umumileşmesi için büyük Türk kitleleri arasına girerek orada unutulup gitmişlerdi; içlerinden hiçbiri, kendilerinden sonra da yaşayıp, devam edebilecek kuvvetli bir şey tesirine muvaffak olmamıştı.”⁸⁹

Ahmet Yesevî, 63 yaşından sonra yerin altında yaptırdığı hücrelerinde kalan ömrünü geçirmiş, hicrî 562/563 (1166-1167) tarihinde vefat etmiş, Yesi'de dergâhının bahçesine defnedilmiş, üzerine de mütevazı bir türbe yapılmıştır. Yesevî'nin vefatından asırlar sonra Emir Timur tarafından Yesevî külliyesi inşâ edilmiştir.⁹⁰

Bu tarihi kabul edecek olursak Yesevî, Gazalî'den 57 yıl sonra vefat etmiştir. Yesevî'nin yaşadığı dönemi tasavvuf tarihi açısından

⁸⁸ Nitekim Yunus Emre'nin “Bana seni gerek seni” nakaratlı şiiri, Yesevî'nin “Menge sen ok kerek sen” (Bana sırf sen gereksin) şirinin mana ve şekil yönünden tekrarı gibidir. Tosun, Necdet, *Ahmed Yesevî*, s. 58. Ayrıca Bkz. Yaman, Ali, “Türk Dünyasında Süreklilik Unsurları: Orta Asya'da Hikmet Geleneği (Divan-ı Hikmet ve Deste-i Gül), *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 33, 2005, s. 233; Çelepi, Mehmet Surur, “Kültürel Bellek Çerçevesinde Ahmed Yesevî ile Anlam Bulan Âlim-Devlet Bütünleşmesi”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 25, 2016, s. 181.

⁸⁹ Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*,

⁹⁰ Eraslan, Kamil, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, II/160.

değerlendirecek olursak, tasavvufun Ehl-i sünnet ile uyumunu sağlayan Kuşeyrî, Hucvirî ve Gazalî gibi büyük sûfilerden sonraki döneme tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Bu dönem, tasavvuf düşünce tarihinde henüz vahdet-i vücud anlayışının yerleşmediği, felsefî ve metafiziğe dayalı tasavvufun henüz görülmediği, tasavvufun zühd, mârifet, ve tarikat âdâb ve erkânı çerçevesinde yürütüldüğü bir dönemdir. Bu dönem zühd ile başlayan tasavvuf tarihinin ikinci aşaması olan tarikatlar dönemidir. Tasavvufun üçüncü ve zirve aşaması ise İbnu'l-Arabî ile nihâî şekli verilen Vahdet-i Vücut dönemidir.⁹¹

Ahmet Yesevî'nin tasavvufî düşüncelerini tespit edebileceğimiz en önemli kaynak durumundaki *Divân-ı Hikmet*'te Yesevî'nin ortaya koymuş olduğu tasavvuf anlayışının kendisinden önceki, ya da çağdaşı olduğu büyük sûfilerin ortaya koymuş olduğu zâhir-bâtın dengesini gözeterek tasavvuf anlayışına muvafık olduğunu düşünmekteyiz. Birçok sufi çeşitli eserlerinde tasavvufun önemli meselelerini eserlerinde Kur'ân, Sünnet ve büyüklerin sözleri ve uygulamaları ile anlatmaya çalışırken, Yesevî, oldukça sade, gayet anlaşılır ve öz şiirleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Şimdi konu olarak belirlediğimiz “mârifet”, “hikmet” ve “bâtın” kavramlarını sırasıyla Yesevî'nin hikmetleriyle örnekendirerek ele almaya çalışacağız.

Divân-ı Hikmet'in birçok baskıları bulunmaktadır. Çalışmamızda Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi tarafından 2016 yılında basılan Prestij baskıyı kullanacağız.

1. Mârifet (İrfân) Kavramı

Sözlükte mastar olarak “bilmek, tanımak, ikrar etmek” gibi anlamlara gelir. İsim olarak “bilgi” anlamına gelen mârifet (irfân) kelimesi ilim kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte aralarında bazı farkların bulunduğu belirtilmektedir. İlim tümel ve genel nitelikli bilgileri, mârifet tikel, özel ve ayrıntılı bilgileri ifade eder. İmin karşıtı cehil,

⁹¹ Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, s. 124-126; Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 111.

mârifetin karşıtı inkârdır. İlim kesbî iken, mârifet vehbîdir. Bu sebeple ilim kelimesi her zaman mârifetin yerini tutmamaktadır.⁹²

İlim sözcüğü her türlü bilgiyi içine alacak şekilde geniş bir faaliyet alanına sahip olduğu hâlde, “irfân” veya “mârifet” sûflere ait özel bir bilgiyi ifade eder. İrfan amelin içinden doğar ve ezoterik, yani içsel niteliklidir; ilim ise akıl ve istidlâlle elde edilen zâhirî bilgilerdir. Sûflerin mârifeti, zihinsel bir çabanın sonucu elde edilen bir bilgi olmayıp, vâsıtasız bilgidir. Mârifet ancak onu elde etmeye ehil olan kimselere Allah’ın bir ihsanı olarak verilen bilgidir. Kuşeyrî’nin ifadesiyle mârifet, “Hakk’ın kalbe gelen tecellîleridir.”⁹³ İnsan bütün bilgilere duyuları aracılığıyla ulaşamaz. İşte burada kalp devreye girer. Keşif yoluyla kalbe yansıyan bilgiler zâhirin arka planına ulaşma mârifet olarak adlandırılır.

Tasavvufta sûflerin gönlünden geçenleri aktarmada dil kifayetsiz kalır. Tasavvufi bilgi, hissederek ve tecrübe etmek suretiyle kazanılan bir bilgidir. Bu başka bir deyişle irfân ve mârifet olarak adlandırılmaktadır.

Mârifet sahibi kimseye ise “ârif” denilmektedir. Tasavvufta insan-ı kâmil, mürid-i kâmil, şeyh ve benzeri kavramları karşılayacak bir biçimde kullanılan ârif kavramı, Türkçe’de anlayışlı irfân ve mârifet sahibi anlamlarına gelmektedir. Başka deyişle Allah’ın kendi zatını, vasıflarını, isimlerini ve fiillerini müşahede ettirdiği kimselere ârif denir.⁹⁴

Tasavvuf geleneğinde oldukça önem arz eden hatta tasavvuf tarihi içerisinde tasavvuf dönemini zühd döneminden ayıran temel bir kavram olan mârifeti Ethem Cebecioğlu şöyle tarif etmektedir:

“Arapça’da bilgi anlamında bir söz. Tasavvufta, dört kapı da denilen dört mertebe vardır. 1-Şeriat, 2-Tarikat, 3-Hakikat, 4-Mârifet. Şeriat olmadan tarikat, hakikat ve mârifet olmaz, her şeyin başı, şeriatı yani İslâm dinini iyi yaşamaktan geçer, İslâm’ı yaşama ve anlamada, takvâ boyutunda olmak üzere derinleşme sonucu, bu mertebeler teşekkül etmiştir. Bu durumda, herkesin normal gündelik kurallara uyarak yaşadığı İslâm’a şeriat, dinde biraz takva cihetine ağırlık verenlerin yaşadığı ve ulaştığı inceliği tarikat; takva ve verâda titizlikle varılan

⁹² Uludağ, Süleyman, “Mârifet”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/54; Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 222-223.

⁹³ Levent Abul, Lamia, “Ahmed Yesevi’nin Divan-ı Hikmet’inde Sembolik Dil”, *Pîr-i Türkistân Hoca Ahmet Yesevî*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 270-271.

⁹⁴ Çelik, İsa, “Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, cilt: 5, sayı: 12, s. 26.

sonuca hakikat; ve nihayet bu yaşamanın, mânâ açısından kişide ifade ettiği bilgi planındaki sonuca mârifet denir ki, meydana gelişi, yaşamakla sıkı irtibatlıdır. Bunlardan ilki avama, ikincisi havasa aittirler...”⁹⁵

Tasavvuf geleneğinde mârifet kavramı Cebecioğlu'nun çizdiği bu çerçevede bir anlama sahiptir. Tasavvufî epistemolojiyi ifade eden temel kavramlardan birisi olan “mârifet”, Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinde sıkça kullandığı bir kavramdır. Hikmetlerde “tasavvuf” kavramı yer almamakla birlikte “sûfî”⁹⁶, “ârif” ve “mârifet” kavramları sıklıkla kullanılmaktadır. Çalışmamızda kullanmış olduğumuz *Divân-ı Hikmet* baskısına göre hikmetlerde 33 yerde “mârifet” kelimesi, 44 yerde de “ârif” kelimesi kullanılmıştır. *Divân-ı Hikmet*'in çeşitli baskılarına, nüshalarına göre bu rakamların değişiklik arz etmesi mümkündür. Bizim için burada önem arz eden husus gerek mârifet kavramının gerek çalışmamızda ele alacağımız “hikmet” ve “bâtın” kavramlarının Yesevî'nin tasavvuf düşüncesinin temel kavramları olmasıdır.

Ahmet Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'te üzerinde en çok durduğu konulardan birisi mârifettir. Aslında hikmetlerin tamamı onun mârifet anlayışının ürünleridir. Onun beyitlerinde özellikle mârifet kavramına sıklıkla müracaat ettiğini görmekteyiz. O, mârifeti büyük çoğunlukla derinliğine ve genişliğine işaret ederek kullanmış, dörtlüklerinde mârifete “mârifet meydanı”, “mârifet bostanı”, “mârifet pazarı”, “mârifet deryası”, “mârifetin eşiği”, “mârifetin cevheri”, “mârifetin dalı” , “mârifetin gülistanı”, “mârifetin minberi” , “mârifetin âdâbı” , “mârifetin incileri” şeklinde çok defa ikili formlarda yer vermiştir. Mârifetle birlikte kullandığı tüm bu terkipler mârifetin kıymeti, değeri ve alanının genişliğine işaret etmek üzere kullanılmıştır.

Ahmet Yesevî'nin Türkistan coğrafyasında başlayan faaliyetleri Çin, Hindistan, Horasan, Rum ve Balkanlara kadar ulaşmıştır. Kendisinden sonra sistematikleştirdiği mârifet anlayışını, yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla geniş bir coğrafyaya yaymıştır. Mârifet anlayışı, onun

⁹⁵ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 222-223.

⁹⁶ Çalışmamızda *Divân-ı Hikmet*'in Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı tarafından yayımlanan baskısı esas alınmıştır. Bu baskıya göre *Divân-ı Hikmet*'te 48 yerde “sûfî” kelimesi yer almaktadır. Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, (ed. Mustafa Tatcı), (çev. Hayati Bice), Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.

mektebinde yetişen halifeler ile Müslüman Türklerin bulunduğu ya da ulaştığı son sınıra kadar ulaştırılmıştır.

Öncelikle yukarıda tasavvuf geleneğinde dört kapı da denilen dört mertebenin bulunduğundan, mârifetin bu dört mertebeden sonuncusu ya da en üst mertebesi olduğundan söz etmiştik. *Divân-ı Hikmet*'te yer alan birçok beyitte bu dört mertebeden bahsettiğini görmekteyiz. Bu beyitlerden birisi şu şekildedir:

*Şeriatın bostânında cevân eyledim,
Tarikatın gülzarında seyrân eyledim
Hakikatten kanat tutup göklerde uçtum
Mârifetin eşiğini açtım dostlar (Divân-ı Hikmet, s. 92)*

Ârif için hiçbir şey sır değildir, çünkü onda bilen ârif değil Allah'tır. Nitekim Cüneyd-i Bağdadi ârifi: "Kendi sustuğu halde içinde Hakk'ın konuştuğu kişi." diye tarif etmiştir. Bu şekilde ârifin zâhid ve âbiden daha üstün olduğu ve mârifetin tasavvufi makamların en yükseği olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Yesevî bu dörtlüğünde şeriat, tarikat ve hakikat mertebelerinden sonra mârifetin eşiğine ulaştığını ifade etmiştir. Ârifler şeriat, tarikat ve hakikat eğitiminin neticesinde aldıkları bilgiyi mârifet veya irfân olarak adlandırmışlardır. Yesevî diğer bir beytinde de bu aşamalara şöyle dikkat çekmektedir:

*Geçti ömrüm şeriata yetemedim,
Şeriatsız tarikata geçemedim
Hakikatsız mârifete batamadım,
Sarp yoldur Pîrsiz nasıl geçer dostlar (Divân-ı Hikmet, s. 187)*

Yesevî başka dörtlüklerinde de şeriatın asıl olduğunu belirtmek suretiyle şeriati bilmeden tanımadan tasavvufun diğer aşamalarına geçilemeyeceğini dile getirmekte, mârifet anlayışını bu esas üzerine kurmaktadır:

*Mârifetin minberine binmeyince,
Şeriatın işlerini bilse olmaz,
Şeriatın işlerini tamâm eylemeyince
Tarikatın meydânına girse olmaz. (Divân-ı Hikmet, s. 249)*

Şeriat olmadan nasıl ilahî yolun yolcusu olunmazsa, mârifet olmadan, sadece şeriatın de yetmeyeceği ve şeriati tamam etmedikçe

tarikatin de yetmeyeceği vurgusu Hoca Ahmed Yesevî'nin en temel vurgularındandır.⁹⁷

*Şeriatın meydanına özünü koymadan,
Tarikatın bahçesine dolaşmadan,
Hakikatın deryasından cevher almadan,
Mârifet adâbını bilse olmaz. (Divân-ı Hikmet, s. 251)*

*Şeriatsız tarikata geçmek olmaz,
Hakikatsız mârifete yetmek olmaz, (Divân-ı Hikmet, s. 256)*

*Şeriattan tarikata kadem koyan,
Dünya işini terk eyleyerek Hakk'ı seven.
Hakikatın esrarından mânâ olan,
Mârifetin meydanında üryân olur. (Divân-ı Hikmet, s. 326)*

Tasavvuf geleneğinde ilim ve âlim tâbirleri zâhiri ilimler için, ârif ve mârifet kavramları ise bâtinî ilim, sûfî ve tasavvuf için kullanılır. Yesevî de aşağıdaki beyitte buna işaret etmiştir:

*Kâdi, müftü, mollalar şeriatın yolunu,
Ârif âşık almıştır tarikatın arkını,
Amel işleyen âlimler dinimizin چراغی,
Burâk biner mahşerde eğri koyar borkünü (Divân-ı Hikmet, s. 169)*

Sûfilerin mârifet anlayışında işaretlerin önemli bir yeri vardır. Ancak işaretlerin dil ile ifadesi her zaman mümkün olmayabilmektedir. Nitekim hikmetlerde de bu durum şöyle ifade edilmektedir:

*İmâ eyledim ârif (dânâ) olsa ibret alsın,
Zâhir ilminden yazıp söyledim işâret kalsın,
İnci-gevher sözlerimi gönlüne koysun,
Hâlden deyip âşıklara verdim ben işte. (Divân-ı Hikmet, s. 72)*

Mutasavvıflara göre Allah, irfân ve mârifet olarak adlandırılan özel ve gizemli bilgiyi kuluna bahşeder, ilham olarak verir. Bu cihetle mârifetin kaynağı ilahidir. Mârifet mertebesine kullar bu uğurda kararlı, azimli yürüyerek, çeşitli bedeller ödeyerek ve çile çekerek ulaşabilmektedirler. Bu dörtlükte Ahmet Yesevî Allah'ın cemâline ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu

⁹⁷ Kalın, Fatih, "Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'inde İlahî Aşk ve Allah Düşüncesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 32, 2018, s. 194.

aynı zamanda mârifet bilgisiyle gerçekleşen ârifin mârifetullah arzusudur. “Ârif” her an Allah'tan korkan ve bu suretle de kendisini her zaman O'na yakın hisseden kimsedir.”⁹⁸ Hikmetlerde Yesevî'nin bir yaşından 63 yaşına kadarki hayat serüveninin şiirlerle özlü ifadesi, bir anlamda onun mârifet serüvenini anlatmaktadır.⁹⁹

***Elli dörtte bedenlerimi ağılar eyledim,
Mârifetin meydânında gezindim,
İsmâil gibi azîz cânımı kurbân eyledim,
Bir ve Var'ım, Cemâlini görür müyüm? (Divân-ı Hikmet, s. 61)***

Tasavvufta gerçek irfâna varmadan önce Allah yolunda yürüyenler vatanlarını terk ile seyahate çıkarlar. Bu kişilerin kendi vatanlarında alıştıkları âdetlerle uğraşmaları kendilerini meramlarına erişmekten alıkoyacağı korkusuyla gurbete çıkmaları esastır.¹⁰⁰ Dörtlükte bu duruma atıfta bulunan Ahmet Yesevî, doğduğu yeri terk etmesinin sebebini açıklar nitelikte vatanından uzaklaştığını belirtir. Ahmet Yesevî bu hikmette gurbete çıkan birinin irfâna varacağını ve ham iken pişmiş duruma ulaşacağını ifade eder. Tasavvuf erbabının nefis arzularına meyletmemesi, az yiyip az uyuması ve bulduğu nimetler ile yetinmesi malumdur. Ancak mutasavvıf kişi bu duruma yakınmak yerine sabırlıdır ve şükreder. Bu dörtlükte ayrıca bu duruma da atıfta bulunulmuştur.¹⁰¹

***Gurbet değse, pişkin eyler çok hamları
Bilge eyler, hem seçkin eyler çok sıradanları
Giyer çul elbise, bulsa yer yemekleri
Onun için Türkistan'a geldim ben işte (Divân-ı Hikmet, s. 84)***

Mârifete ancak çile ve sıkıntılarla ulaşılabilir. Bu bağlamda ârife¹⁰² Allah'ın lütfu da kahrı da hoş gelir. O, anı yaşamayı çok iyi bilir yani ibnü'l-vakittir. Her durumda yapılması gerekeni yapar bunu kendine şiar edinir:

⁹⁸ Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1994, s. 66.

⁹⁹ Bkz. Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 49-63.

¹⁰⁰ Pala, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ankara, Kapı Yayınları, 2004, s. 170.

¹⁰¹ Arı, Bülent, Türkan, Hüseyin Kürşat, “Hoca Ahmet Yesevî Hikmetlerine Değerler Eğitimi Açısından Bir Bakış”, *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimler ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, (2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına), 2016, II/109.

¹⁰² Ahmet Yesevî'nin düşüncesinde ârif kavramı hakkında bkz. Çetinkaya, Bayramali, “Hoca Ahmed Yesevî Öğretisinde Âlim ve Ârif Olguları”, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 52, sayı: 4, 2016, s. 69-91.

**Kul Hoca Ahmed, derd ve hâlet peydâ eyle,
Âhiretin mahşerinde kavga eyle,
Mârifetin bostanında, deli ol,
Aşk kapısını Mevlâm ona açar olacak. (Divân-ı Hikmet, s. 443)**

Tasavvufta ârif kavramını ele alan mutasavvıflardan İbn Arabî insanları şöyle bir sınıflamaya tabi tutar: a. ârifler, b. ârif olmayanlar, c. cahiller. Mantiki akıl yürütmenin kişiyi ârif kılmayacağını belirten İbn Arabî'ye göre ârif, Hakk'ı Hakk'dan, Hakk'da ve Hakk'ın gözü ile görendir. Ârif olmayan ise, Hakk'ı Hakk'dan Hakk'ta ve kendi nefsiyle görendir. Cahile gelince bu da Hakk'ı ne Hakk'dan, ne de Hakk'da gören, ama O'nu ahirette nefsinin gözüyle görebileceğini uman kimsedir. Bu sebeple ârif Hakk'ı yine Hakk'ın gözü ile müşahede ettiğinden Hakk'ın bütün tecellileri onun görüş açısı dâhilindedir.¹⁰³

**Pîr-i Kâmil eteğini sıkı tut,
Mârifetin pazarında özünü sat,
Mey içerek semâ eyleyip zikrini söyle,
Hakk cemâlini göstermese perîşân olunur. (Divân-ı Hikmet, s. 203)**

Ârif için her şey yerli yerindedir ve o her şeyi yerli yerinde yapıp geçer, hiçbir şey üzerinde durup kalmaz. Bu sebeple ârifler dünyanın süsüne önem vermezler. Onların edindikleri ilim, kendilerine hem dünyayı hem de ahireti bahşetmiştir. Bu sebeple bunların peşinde koşacakları hiçbir emel ve ümit yoktur.¹⁰⁴

Ârifin gönül dünyasında taşları yerine oturmuştur. Onun mutluluğa, dünyaya, sevdaya yüklediği anlamlar nettir:

**Mârifet meydânı içinde bu gönlünü şâd edip,
Dünyasını terk eyleyenler Hakk ile sevdâ eder. (Divân-ı Hikmet, s. 238)**

Her sözü, bakışı kalbindeki muhabbet ateşinin yansıması olan ârif," kerametlerin cevheri ve hikmetlerin kaynağı olarak da görülmektedir. Ârif her şartta nefsinin Allah'a yakın hisseden kimsedir:

¹⁰³ Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, (çev. M. Nuri Gençosman), Kırkambar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 137; Çelik, İsa, "Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı", s. 39; Izutsu, Toshikiko, *İbn Arabî'nin Fusus'undaki Anahtar Kavramlar*, (çev. Ahmed Yüksel Özemre), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 356, 364.

¹⁰⁴ Sunar, Cavit, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 322.

*Muhabbetin deryâsında dalgıç olup,
Mârifetin cevherini alasım gelir,
Tarîkatın meydânında kanat çırpıp,
O tûbâ dallarına konasım gelir. (Divân-ı Hikmet, s. 134)*

2. Hikmet Kavramı

Ahmet Yesevî'nin hikemî şiirlerinde en çok başvurduğu kavram “hikmet” kavramıdır.¹⁰⁵ Hikmet kelimesi bu eserde tespit edebildiğimiz kadarıyla 72 yerde kullanılmıştır. Tasavvufun bu temel kavramı aynı zamanda onun eserine isim olmuştur. Nitekim onun eseri *Divân-ı Hikmet* olarak anılmaktadır. Hikmet, irfân/tasavvuf geleneğinde ilk dönemlerden itibaren birçok eserin ismi olarak kullanılmıştır. Nitekim ilk sûfilerin hikmet konusunda bazı risâleler kaleme aldıklarını görmekteyiz. Ebû Bekir el-Verrak'ın (ö. 280/893) *Risâle fi'l-Hikme ve't-Tasavvuf* adlı eseriyle Zunnûn el-Mısırî'ye nisbet edilen *Risâle fi'l-Hikme* isimli eserlerde “hikmet” kavramı yer almaktadır. İbn Atâullah el-İskenderî'nin de 300 kadar hikmetli sözü ihtiva eden eseri *el-Hikemu'l-Atâ'iyye* isimle anılmaktadır.¹⁰⁶ Ahmed er-Rifâî'nin *el-Hikmu'r-Rifâ'iyye* isimli risâlesi de onun bazı hikmetli sözlerini ihtiva etmektedir.¹⁰⁷ İlk etapta söz konusu bu literatürden anlaşıldığı kadarıyla tasavvuf geleneğinde “hikmet” kavramı, bu kavramı kullanan müelliflerin Kur'an-ı Kerim ve Sünnet ile yoğurdukları hikmetli sözler anlamında kullanılmaktadır. Ahmet Yesevî de hikmet kavramını bu gaye doğrultusunda kullanmıştır.

İslâm dinine ait iki temel kaynak vardır: Birincisi Kur'an-ı Kerim, ikincisi ise; Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarıdır. Hazreti Muhammed bir hadisi şerifinde şöyle buyurmuştur; “Size iki şey bırakıyorum. Bunlara sarıldığımız sürece sapıtmayacaksınız: Allah'ın kitabı ve onun Resulünün sözleri, davranışlarından oluşan sünneti”¹⁰⁸ Yesevî bu iki kaynağı esas almış,

¹⁰⁵ Ahmet Yesevî Düşüncesinde Hikmet kavramı diğer bazı kavramlarla birlikte Muhammed Volkan Özkan tarafından hazırlanan yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur. Bkz. Muhammed Volkan Özkan, *İlim, Hikmet, Aşk, Sadâkat ve Liyâkat Kavramları Çerçevesinde Ahmed Yesevî Düşüncesinde İnsan Olmanın İmkânı*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2019.

¹⁰⁶ Kara, Mustafa, “Hikmet”, *DİA*, XVII/518-519.

¹⁰⁷ Kara, Mustafa, “A.g.m.”, *DİA*, XVII/518-519.

¹⁰⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, “Kader”, 3.

hikmetlerinde muhteva olarak her fırsatta Kur'an ayetleri ile peygamber hadislerinin özünü dile getirmiştir.¹⁰⁹ Nitekim şu beyitlerinde bunu açıkça dile getirmiştir:

Benim hikmetlerim hadis hazinesidir

Kişi pay götürmese bil habistir. (Divân-ı Hikmet, s. 489)

Benim hikmetlerim Sübhân'ın fermânı

Okuyup bilsen, hepsi Kur'ân'ın anlamı (Divân-ı Hikmet, s. 489)

Hikmet kelimesi, yargıda bulunmak anlamındaki “hüküm” kelimesinin mastarından bir isimdir. Çoğulu hikemdir. “Hük(ü)m” lehte veya aleyhte adaletle yargıda bulunmak, ıslah için engel olmak, kötü şeyden men etmek, zulme engel olmak gibi anlamlara gelir.¹¹⁰ Kelimenin, “engellemek, alıkoymak, gemlemek, sağlam kılmak” manalarına gelen “ihkâm” mastarıyla anlam ilişkisi kurulmaktadır. Hikmetin ihkâm ile ilişkisi sebebiyle “hakîm”, hem işleri gereği gibi sağlam ve kusursuz yapan hem de “âlim ve ilmi hüküm sahibi” manalarında kullanılmaktadır. Nitekim bazı sözlük bilginleri “hikmet” kelimesinin ilk anlamını “câhilâne davranışlardan alıkoyan” şey olarak belirlemiş, hikmetin bilgi ve hükümle alakasının yanı sıra davranışla ilgisine dikkat çekmişlerdir.¹¹¹ Hikmet; felsefe, adalet, ilim, hilim, Peygamberlik, Kur'an-ı Kerim, veciz söz anlamlarında kullanılan bir kelimedir. Amel ve bilgi bütünleşmesinden meydana gelen ilim de hikmet olarak isimlendirilmektedir.¹¹²

İslâm geleneğinde “hüküm”, zâhiri fıkın temel konusunu teşkil etmiş, “hikmet” ise hadis, tefsir, fıkıh, kelâm ve felsefe gibi hemen hemen her disiplinde değerlendirilen temel bir kavram olmuş, mutasavvıflar da tüm gayretlerini hikmete vermişlerdir. Sûfîler hikmeti, zühdde, amelde, mârifette, sünnette, Kur'ân-ı Kerim'de, bâtinî bilgide, velâyette, Kur'ân ve Hadislerin bâtinî manâlarında aramışlardır. Tasavvufta tüm bu alanlarda

¹⁰⁹ Aşık, Nevzat, “Yesevî Hikmetlerine Kaynaklık Eden Hadislerin Değerlendirilmesi ve Sünnet Kültürünün Hikmetlere Tesiri”, *Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri*, İstanbul, 1996, s. 377.

¹¹⁰ Kutluer, İlhan, “Hikmet”, *DİA*, XVII/503.

¹¹¹ Kutluer, İlhan, “Hikmet”, *DİA*, XVII/503.

¹¹² Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 157.

hikmet bir yandan pratik/amelî diğer yandan epistemolojik bir bağlamda kullanılan merkezî bir kavramdır.¹¹³

Yesevî, “hikmet” kavramını dörtlüklerinin birçoğunda aynı anlamda kullanmıştır. Bu yüzden burada tüm bu kullanımları zikretmek niyetinde değiliz. Bizim buradaki amacımız bazı örnekler üzerinden Ahmet Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'te hikmet kavramını farklı bağlamlarda nasıl kullandığına örnekler vererek onun hikmete yüklediği anlamı tespit etmektir.

İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmaya başladığı bir dönemde Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinin o dönem insanının anlayış ve kültürüne uygun bir üslupta olduğu eserinde görülmektedir. Umumi olarak ahlâkî ve dinî öğütler veren İslâm menkıbeleri, dervişliğin fazileti, Hz. Peygamber'in hayatı ve mucizeleri, dünya hayatı ve kıyamet günü cennet-cehennem gibi konuların yalın bir üslupla anlatıldığı görülür. Kur'ân ve hadis hükümlerine riayet etmek, deni dünyayı bırakmak gibi mesajlar verir. Hikmetlerdeki en önemli gaye İslâmiyet'i yeni benimsemiş hala eski gelenekleriyle boğuşmakta olan Türkleri irşat etmek ve onları Hak yola davet etmektir.

Ahmet Yesevî'nin şiirleri *Divân-ı Hikmet* adıyla bir araya getirilmiştir. Hikmet adını verdiği şiirlerde İslâmiyet'in ve tasavvufî düşüncenin esasları gibi konular anlatılmış, peygamberin mucizeleri ve evliyaların menkıbeleri anlatılmıştır.

Divân-ı Hikmet'te “hikmet” kavramının tahliline geçmeden önce “hüküm” ile “hikmet” arasında kurulması gereken dengeye dikkat çekmemiz gerekir.¹¹⁴ Fıkh-ı Bâtın'ın bir temsilcisi olarak Ahmet Yesevî

¹¹³ Gökçe, Ferhat, *İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 32, Tasavvuf geleneğinde hikmet kavramının kullanıldığı anlamlar hakkında Bkz., Gökçe, Ferhat, Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu –Sadrettin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde-, *Universal Journal of Tehology*, cilt: 2, sayı: 1, s. 9-17.

¹¹⁴ Konuyla ilgili bir makale için bkz. Kalın, İbrahim, “Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet”, *Biliş*, sayı: 80, 2017, s. 1-15. Hüküm kavramının ilişkili olduğu alanlardan birisi ve en önemlisi hukuktur ki Yesevî düşüncesinde hukukun ahlâk ile doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır. Bkz. Ark, Ümmühan, “Hukuk-Ahlak ilişkisi Bağlamında Divan-ı Hikmet”, *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2016, sayı: 2, s. 256-268.

çoğunlukla hikmete yoğunlaşmakla birlikte hüküm ile hikmet arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışmıştır.

Rivâyettir şeriat, hikmettir hakikat

Mücevherdir tarikat, Aşıklara münasip (Divân-ı Hikmet, s. 207)

Tasavvuf geleneğinde “el-Hakîm” olan yüce yaratıcının sözleri, Kur’ân-ı Kerim’in bizzat kendisinin yanı sıra her bir âyeti, hikmet sahibi Hz. Peygamber’in sözleri bir hikmet olarak değerlendirilir. Bu iki temel kaynakla beslenen âriflerin de sözleri ve fiilleri hikmet olarak görülür. Nitekim Yesevî’nin, “âyet”, “hadis” ve “hikmet”i ayrı ayrı zikrettiği aşağıdaki dörtlük bunu göstermektedir:

Kulaksıza âyet, hadis, hikmet harâm,

Yazık hikmet iç-karnımda olsun tamâm,

Nâdânlara ne vakte dek deyip, ağlayıp devamlı,

Feryâd etsem, hiç kimsenin kulak verdiği yok (Divân-ı Hikmet, s. 315)

Yesevî şu dörtlüğünde aynı zamanda tasavvufun en temel kavramı olan “bâtın”a da “zâhir”le birlikteliğine işaret ederek yer vermiş, âyet, hadis ve hikmet kavramlarını birlikte ve denge oluşturacak bir anlayışla kullanmıştır:

Ey âşık, gece-gündüz Hakk’ı ara,

Zâhir yürüyüp, bâtında arşı gözle.

Hikmet okuyup âyet-hadis sözünü söyle

Hazân benzeri kızıl yüzü solmaz olur (Divân-ı Hikmet, s. 321)

Kul Hoca Ahmed, bende olsan, Hakk’ı ara,

Âşık olsan, bâtında Arş’i gözle,

Hikmet söyleyip, âyet, hadis sözünü söyle

Bilgelere söylediğin sözün imâ olsun (Divân-ı Hikmet, s. 437)

Ahmet Yesevî bu dörtlükte şeriatı ilm-i zâhir olarak “rivâyet” kelimesiyle nitelendirmiştir. Burada şeriatı rivâyet olarak değerlendirmesi bir küçümseme için değil, onun hüküm olduğunu zâhire taalluk ettiğini ortaya koymak içindir. Nitekim devamında hakikat ilmi tasavvufu hikmet olarak vasıflandırması da buna işaret etmektedir. Şeriat-Hakikat-Tarikat şeklindeki tasavvufun üçlü mertebesinde en üst konumda tarikatı ise mücevher olarak değerlendirmiştir. En nihayetinde Yesevî, burada hakikati temsil eden tasavvufu Şeriata bir alternatif olarak göstermemekte,

kanaatimizce hüküm ve zâhiri temsil eden şeriatın hikmetle ve bunu temsil eden tasavvufla kemâle ereceğini düşünmektedir. Nitekim M. Fuad Köprülü, Yesevî'yi tıpkı mürşidi Hemedânî gibi Hanefi mezhebinde bir fakih ve şer'î esaslara vâkîf, şeriatla tarîkatı kaynaştıran bir âlim, dinin gereklerine karşı duyarsızlığın tarikat âdâbıyla uyuşmayacağını neşr ve telkin eden bir mürşid olarak vasıflandırmıştır.¹¹⁵

Tasavvuf geleneğinde hikmete yüklenen manâ yukarıda verdiğimiz sözlük anlamlarıyla ilişkilidir. Hikmetin sözlük anlamlarından “alikoyma ve engellemek” anlamı zühd, yâni ârifin nefsinin dünyadan alikoyması ve nefsinin arzularını engellemesi şeklinde anlaşılmıştır. Her ne kadar hikmet kavramıyla birlikte kullanmamış olmakla birlikte Yesevî tüm beyitleri onun hikmet anlayışının kapsamındadır ve bizzat kendisi tarafından hikmet olarak adlandırılmaktadır. Bu nedenle nefsi belli arzulardan alikoyma engelleme Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinde önem arz etmektedir:

*Zâhidlere zühd, amel ve takvâ gerek,
Riyâzetli âşıklara fetvâ gerek,
O tarikat er olana davâ gerek
Seherlerde kalkıp taat eylesim gelir. (Divân-ı Hikmet, s. 172)*

*Hangi âşık halka içre cânın verse,
Cândan geçip, şehâdetin giysisini giyse.
Zühd eyleyerek öz nefsinin gözünü oysa,
Erenlerin katarında merdân olur (Divân-ı Hikmet, s. 326)*

Divân-ı Hikmet'te 4 yerde zühd kavramını kullanan Yesevî bunlardan ikisini “takvâ” kavramı ile birlikte kullanmıştır.¹¹⁶ Eserde ayrıca 27 yerde “zâhid” kelimesi de kullanılmakta, “zâhid-âbid” ikilemesi göze çarpmaktadır.

Tasavvuf/irfân geleneğinde hikmetin “sözde ve fiilde isâbet etme” anlamı, hikmeti elde eden sûfnin söz ve fiillerindeki hikmetle ilişkilendirilmiştir. Nitekim Türk tasavvuf geleneğinde, tasavvufî şiirlere de hikmet denilmektedir. Bu minvalde Ahmed Yesevî'nin tasavvufî manzumelerini içine alan meşhur eserinin yanı sıra manzumelerinin hepsi

¹¹⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 75.

¹¹⁶ Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 172, 188, 205, 326.

ayrı ayrı birer hikmettir.¹¹⁷ Bu durumu Yesevî'nin şiirlerinde açıkça müşahede etmekteyiz. Yesevî bir beytinde hikmetlerini “kavil” ve “fiil” kelimelerini kullanarak vasıflandırmıştır:

Benim hikmetlerim fiilî ve kavilî

Kalbi gönlünde olsa Mevlâ'nın zikri (Divân-ı Hikmet, s. 492)

Ahmet Yesevî, büyük çoğunlukla “hikmet”i “söyleme”, “dile getirme”, “okuma” ile birlikte kullanmıştır. Aşağıdaki hikmetlerde bu anlam açıkça görülmektedir:

Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip

Taleb edenlere inci, cevher saçtım ben işte.

Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup

‘İkinci defter’in sözlerini açtım ben işte. (Divân-ı Hikmet, s. 44)

Ahmet Yesevî besmeleyle nasihatlerine başlayıp vaz etmektedir. Hikmetleri inci ve cevhere benzeten Yesevî, bu hikmetleri ancak talip olanların anlayabileceğini söylemektedir. Ayrıca talep etmek mârifet mertebesine ulaşmanın ilk merhalesi olarak algılanmaktadır. Yine “riyazet” kavramıyla bu mertebeye nefis mücadelesiyle ulaşılabilceğini anlatmaktadır.

Ahmet Yesevî hikmetleri ifade ederken inci imgesini çok yerde kullandığını görmekteyiz. İnci, öz veya hakikat olarak anlatılmaya çalışılmıştır. “Destan” kelimesiyle de onun destansı anlatımını müşahede etmekteyiz.

Kul Hoca Ahmed inci gibi hikmet söyledi,

Erenlere hizmet eyleyip nazar buldu,

Doksan dokuz bin hikmet deyip destan eyledi,

Destan eyleyip cennet bahçesi içine yürümek için. (Divân-ı Hikmet, s. 130)

Şu beyitlerde de “hikmet”, dile getirilen (hikmetli) sözler anlamındadır:

¹¹⁷ Anadolu Türklerinde bu tarz tasavvufî manzumelere nasıl “ilâhî” adı veriliyorsa Doğu Türklerinde de Ahmed Yesevî'nin ve o tarzda şiirler yazan diğer dervişlerin eserlerine ekseriyetle “hikmet” denilmektedir; bu sebeple *Divân-ı Hikmet* unvanının yalnız Ahmed Yesevî'nin şiir mecmuasına has bir unvan olmadığı, hatta belki daha kuvvetli bir ihtimal ile bu ismin ona sonradan verildiği belirtilmektedir. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 119; Özköse, Kadir, “Ahmed Yesevî ve Divân-ı Hikmet”, *Tasavvuf*, yıl: 7, sayı: 16, 2006, s. 301.

*Zikrini söyle kanlar aksın gözlerinden
Hikmet söyle, inciler damlasın sözlerinden
Güller bitsin, her bir bastığın izlerinden,
Güle baksan, gül açılıp bostân olur. (Divân-ı Hikmet, s. 273)*

*Kul Hoca Ahmed bu hikmeti kimse söyledin
Ârifim diye ahaliye okuyup yaydın,
Tesîr eylemez âlimlere söylediğin öğüdün
Ârif odur beden mülkünü vîrân eyler (Divân-ı Hikmet, s. 269)*

Hikmetin “fiilde isâbet” anlamını da Yesevî'nin dörtlüklerinde görmekteyiz. Nitekim o hikmetlerin amel/uygulanma yönüne dikkat çekmektedir. Hikmetle amel edenlerin yüceleceğini şöyle dile getirmektedir:

*Hangi tâlib hikmetimi tutsa azîz,
Nereye varsa, başı azîz, sözü leziz
Yahşî sözü fehm eylemez her terbiyesiz
O Sebebden bilge izleyip yürüdüm ben işte (Divân-ı Hikmet, s. 297)*

Yesevî, diğer bir şiirinde ise hikmet okuma ile yola ihlaslı bir şekilde girmeyi, iyileri takip etmeyi birlikte zikretmiştir:

*Hikmet okuyup ihlâs kılıp yola giren,
İyilerin izini izleyip duâ alan. (Divân-ı Hikmet, s. 347)*

Yukarıda verdiğimiz örneklerin yanı sıra *Divân-ı Hikmet*'te “hikmet söyleme, sıdk ile yola girme, ihlâs ile Hakk'ı söyleme gibi beden ve kalbin fiilleriyle ilişkisi kurulmaktadır.¹¹⁸

Hikmeti işitmekle birlikte ona talip olmayan ya da hikmeti işitmekle birlikte kendisine herhangi bir etki bırakmayan kişiyi insan olmamakla, gönlü katı olmakla ve dini sağlam (anlamış) olmamakla vasıflandırmıştır:

*Hikmet işitip, açlamayan Âdem değil,
Gönlü katı, gözü onun nemli değil.
Kuşkuz bilin dini onun sağlam değil,
Kan ağla gözünün yaşını devâ kılısın (Divân-ı Hikmet, s. 381)*

Yesevî ayrıca câhillerin hikmetli sözlerinin muhatabı olamayacağını, onların hikmetleri anlayamayacağını belirtmektedir:

¹¹⁸ Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 347.

*Cahillere değil sözüm, dolu hikmet,
İnsanım deyip belini bağlar, hani himmet?
Dünya için birbirine eylemez şefkat,
Zalimlere esir olup oldum ben işte. (Divân-ı Hikmet, s. 72)*

Yesevî hikmet okuyup buna tâlip olan kimsenin ise akıl ve şuur sahibi bilge bir kimse olacağını belirtmektedir:

*Hikmet okuyup, tâlib olup, yetse söze,
Akıl ve şuurun bilge kılıp yürür olur. (Divân-ı Hikmet, s. 376)*

3. Bâtın Kavramı

Sözlükte, “iç”, “gizli”, “görünmeyen” ve “öz” gibi anlamına gelen “bâtın” kelimesi “dış” anlamına gelen “zâhir” kelimesinin zıddıdır.¹¹⁹ Bâtın kelimesi, “kapalılık” ve “gizlilik”, bir şeyin iç yüzüne, bir kimsenin sırlarına vâkıf olmak gibi anlamlara gelir.¹²⁰ Tarihi süreç içerisinde “bâtın” kavramı, bu kelimeye nispet ekinin ilavesiyle oluşan “bâtınî” ve “bâtınıyye” kavramları, ilim adamları tarafından tanımı, menşei, kapsamı gibi pek çok yönüyle tartışmaya konu olmuş bir kavramdır. “Bâtınî” ve “bâtınıyye” sûfler için de kullanılmıştır. Nitekim “bâtın” meselesi Tasavvuf’un temeli ve en önemli meselesidir. Tasavvuf ve sûflerin “bâtınî” ve “bâtınıyye” kapsamında değerlendirilmesi ilm-i bâtını esas alması sebebiyledir. Ancak “bâtınî” ve “bâtınıyye” kavramları daha çok zâhiri iptal ve ihmâl edip nasların zâhirine muhalif görüş ve yorumları ile bilinen fırkalar için kullanılmaktadır. Tasavvufta ise Şeriatın zâhirini muhafaza etmek, nasların zâhirî manalarını iptal etmemek asıldır. Anacak zaman zaman bazı sûfilerin zâhire muhalif görüş ve yorumları onların da zâhire muhalif “bâtınıyye” kapsamında değerlendirilmesine yol açmıştır.¹²¹

Tasavvuf doktrininin en âlî ve en latîf özelliği mutasavvıfların “kabuk” (kışr) ile “öz” arasında yaptıkları ayırımıdır. Kabuk, zâhirî, öz ise

¹¹⁹ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 45-46; Pala, İskender, *A.g.e.*, s. 76.

¹²⁰ İlhan, Avni, “Bâtınıyye”, *DİA*, İstanbul, 1992, V/190.

¹²¹ Süleyman Uludağ bu konu hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur: “Zâhir ilmi ile bâtın ilmi arasındaki uyum ve tutarlılığın her zaman yeteri kadar açık biçimde ortaya konulamaması, bir taraftan Sülemî, Gazzâlî ve İbnü’l-Arabî gibi mutasavvıfların Bâtınîlik’le suçlanmasına, diğer taraftan çeşitli dış kaynaklardan, özellikle Bâtınîlik’ten, Şiîlik’ten, İhvân-ı Safâ ve Yeni Eflatunculuk’tan gelen tesirlerin “bâtın ilmi” ve “nasların bâtınî mânası” adı altında İslâm muhitinde kolaylıkla tutunmasına yol açmıştır.” Uludağ, Süleyman, “Bâtın İlmî”, *DİA*, İstanbul, 1992, V/189.

bâtını temsil eder.¹²² Tasavvuf geleneğinde “zâhir” ve “bâtın” kavramları başta varlık ve eşyâ olmak üzere pek çok alanla ilgilidir. Temelde varlık felsefesi ile ilgili olarak düşünülen zâhir ve bâtın, ilm-i zâhir, ilm-i bâtın” şeklinde bilgi ve yorum merkezli olarak da ele alınmaktadır. Sûfilere göre Kur’ân, ibadetler ve dinî emirlerin zâhirî manası dışında bâtını manâları da bulunmaktadır.¹²³

Mutasavvıflar dinî ilimleri, biri zâhir, diğeri bâtın olmak üzere ikiye ayırmış; hadis, fıkıh ve kelâm gibi ilimlere “zâhir ilimleri”, tasavvufa da “bâtın ilmi” adını vermişlerdir.¹²⁴ “Fıkıh-ı zâhir, zâhiri hükümlerle ilgilenen Fıkıh ilmi için, “fıkıh-ı bâtın” ise Tasavvuf için kullanılmıştır.¹²⁵ Zâhirin, avâma, bâtının ise havâsa mahsus olduğunu düşünen sûfler bâtına ait bilgileri mârifet bilgisine sahip âriflerin bilgisi olarak görmüşlerdir.

Tasavvuf tarihinin gelişimi içerisinde bâtın kavramı ile ilgili farklı yaklaşımlar olmuştur. Tüm sûflerde ilm-i bâtını temsil etmesi yönüyle bâtın kavramı müşterek olmakla birlikte bu kavrama yüklenen anlam farklılaşabilmektedir. Nitekim bâtın kavramı a) kalbî amellerin bilgisi b) zâhire muhalif bâtın c) zâhire uygun bâtın şeklinde üç farklı kategoride değerlendirilmiş¹²⁶, sûfiyenin temsil ettiği ilm-i bâtının kalbî amellerin bilgisi anlamında ilm-i bâtın ile zâhire uygun ilm-i bâtından ibaret olduğu vurgulanmıştır. Ancak zaman zaman tasavvuf geleneğinde bazı sûflerde zâhire muhalif olan bâtın anlayışı da görülmüştür. Bu durum sûflerin de “bâtını” veya “bâtınıyye” isimiyle anılmalarına yol açmıştır. Ancak mu’tedil sûfler ya da tasavvuf düşüncesi içerisinde İslâm’ın özünden uzaklaşma gibi bir tehlikeyi gören sûfler, “bâtınıyye”den farkını dile getirmiş, “bâtını” ya da bâtınıyye” kavramlarından ziyade “ehl-i işâret”, “ehl-i bâtın” “ilm-i bâtın” ya da yalın haliyle “bâtın” kavramına daha çok atıfta bulunmuşlardır.

¹²² Schoun, Frithjof, *Tasavvuf Kabuk ve Öz*, (çev. Veysel Sezigen), İz Yay., İstanbul, 2006, s. 7.

¹²³ Pala, İskender, *A.g.e.* s. 76.

¹²⁴ Uludağ, Süleyman, “Bâtın ilmi”, *DİA*, V/188.

¹²⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 112; Köksal, İsmail, “Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi”, *Tasavvuf*, cilt: 1, sayı: 2, 1999, s. 84.

¹²⁶ İbn Teymiyye, Takiyuddin Ahmed, *Risâle fî İlmî'l-Bâtın ve'z-Zâhir*, (*Zâhir ve Bâtın İlimine Dair Bir Risâle*), (çev. Mustafa Öztürk, Ali Bolat), *Tasavvuf*, sayı: 6, Ankara, 2001, s. 265-302.

Bâtın kavramı üzerine bu girişten sonra Ahmet Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'te bu kavrama yüklediği anlama geçebiliriz. Yesevî'nin sıklıkla müracaat ettiği "bâtın" kavramı *Divân-ı Hikmet*'te 50'nin üzerinde kullanılmıştır.¹²⁷ İlk etapta hikmet kavramının bâtın ve ilm-i bâtın ile ilgisini vurgulamamız gerekir. Nitekim Tasavvuf geleneğinde "hikmet" sözü ile bâtın ilmi kastedilir.¹²⁸ Ahmet Yesevî hikmetleri de ilm-i bâtın kapsamındadır. Biz burada onun şiirlerinde yer verdiği "bâtın" kavramı üzerinden bazı tahlillerde bulunmak istiyoruz.

Hikmetlerde bâtın kavramının kalbî amellerin bilgisi anlamında kullanıldığı örneklere rastlamaktayız.

***Sünnetlerini sıkı tutup ümmet oldum,
Yer altına yalnız girip nura doldum,
Hakk'a tapanlar makamına mahrem oldum,
Bâtın mızrağı ile nefsi deştim ben işte. (Divân-ı Hikmet, s. 47)***

Yesevî bu dörtlükte nefesine karşı zâhir amellerin yanı sıra bâtın amellerle (bâtın mızrağı) mücadele ettiğini dile getirmiştir.

Ahmet Yesevî, "bâtın" kavramını zâhiri iptal eden, zâhire alternatif ya da muhalif bir anlamda değil, birbirini tamamlayan kavramlar olarak kullanmıştır.

***Bağışladığı aziz canı bilmedim ben,
Zâhir-bâtın hazırsın deyip durmadım ben,
Kara yüzümü dergâhına sürmedim ben,
Ya Rabbim her ne yaparsan geldim ben işte. (Divân-ı Hikmet, s. 47)***

***Aslen fakir olsalar varlık âlemini gezseler,
Zâhir-bâtın düzseler saadetli dervişler. (Divân-ı Hikmet, s. 210)***

***Âşıklar her zaman devamlı, Allah'ı arar,
Zâhir(de) yürüyüp bâtında arşı gözler¹²⁹,***

¹²⁷ Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, (ed. Mustafa Tatcı), (çev. Hayati Bice), Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.

¹²⁸ Uludağ, Süleyman, "Bâtın İlmî", *DİA*, V/188.

¹²⁹ Bice tarafından hazırlanan *Divân-ı Hikmet*'in Ahmet Yesevî Üniversitesi tarafından yapılan baskısında "ظاهر يورب باطنده عرشني كوزلار" ifadesi "Zâhiri bırakıp, bâtında arşı gözler" şeklinde tercüme edilmiştir ki bu doğru değildir. Yesevî'nin görüşlerine uygun düşmediği gibi, "ظاهر يورب" ifadesine de uygun düşmemektedir. Nitekim bir üstte yer

**Taliplere Ayet-hadis sözlerini söyler,
Sır sözünü cahillere söylese olmaz. (Divân-ı Hikmet, s. 210)**

**Sufi gerek bâtınını eylese safi,
İbadet eylese Bişr-i Hafî misali,
Ondan sonra vadesine olur vefalı,
Şüphesiz görür herkes keşif ve kerametini. (Divân-ı Hikmet, s. 259)**

Yesevî, bu dörtlükte görünen (zâhir) ve görünmeyen (bâtın) amelleriyle Allah'a yeterince şükredememiş olma ızdırabını dile getirmektedir. Burada vurgu sadece bâtına değil aynı zamanda zâhiredir. Bu durum onun zâhir ve bâtını bir arada düşündüğünü göstermektedir.

Hikmetlerde yer alan bir dörtlükte ise bâtını düzeltmiş olmakla birlikte zâhirini düzeltmeyenler tenkit edilmektedir:

**Zâhiri bozup bâtını düzelden âlim olsan,
Mahşer günü elinden tuta tanla varsan,
Vah yazıklar pişmanım deyip yolda kalsan,
Can ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar. (Divân-ı Hikmet, s. 179)**

Bu dörtlükte Yesevî'nin zâhiri oldukça önemseydiğini, zâhiri düzeltmedikçe sadece bâtını düzeltmenin bir anlam ifade etmeyeceğini dile getirmekte, bâtının zâhir üzerine ikâme edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Yesevî bir diğer dörtlüğünde ise görünüş (zâhir) itibarıyla sûfi gibi görünen ancak bâtın bakımından yeterli görmediği kimseleri tenkit ederken aslında tek başına zâhirin de yeterli olmayacağına işaret etmiştir:

**Sufi olup mal almak için eyledin savaş,
Zâhirin sufi gibidir bâtının uygun değil,
Ey habersiz, ey habersiz mahcupsun ezel gününden,
Sufi-nakş oldun veli, asla müslüman olmadın. (Divân-ı Hikmet, s. 242)**

**Kimi görsen, bu yollarda sahte âşık;
Zâhir sûfi, bâtın içinde değil sadık;**

alan beyitte “الله يادين ايتيب يورب زاري قلىكان” ifadesinde yer alan “يورب” kelimesi tercümede şöyle verilmiştir: “Allah zikrini deyip yürüyerek ağlayan”. Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 253. Bice, Çağatayca aslının verilmediği ilerleyen sayfada yer alan bir dörtlüğü “Zahir yürüyüp, bâtında arşı göze” şeklinde vermiştir. Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 321.

Onun için sevdiğine olmaz layık

Yalancıyı mahşer günü şaşkın eyler. (Divân-ı Hikmet, s. 264)

Sûfiler metot olarak zâhir ilminin eğitim ve öğretimle, bîtin ilminin ise mistik sezgi (keşf) ile elde edildiğini söylerler. Belli bir silsile ile Hz. Peygamber'den gelen veya özel bir yolla naslardan çıkarılan bilgiler gibi ilham ve keşf yoluyla vasıtasız olarak Allah'tan alınan bilgilere bîtin ilmi denilmiştir¹³⁰. Ahmet Yesevî de, bîtin kavramını "kalbin görünmeyen amel ve davranışları" anlamının yanı sıra âriflerin ulaştığı hakikat bilgisine vâkif olma anlamında da kullanmaktadır. Nitekim hikmetlerde yer verdiği "bîtin gözünün açılması" bu anlamı göstermektedir:

**Açıktaki nimetlerin şükrünü gafil bilmez,
Gizlenmiş (bîtin) olanları kıyas ile görse olmaz,
Zâhir gözü gaflet ile bakıp görmez,
Bîtin gözü açılrsa o görür dostlar.**

**Bîtin gözü açılrsa bütün perdeler,
Açılır gider, kalmaz örtü sırda,
Canın gözü hayran olur işte o yerde,
Bakarak iman nuru ile görür dostlar. (Divân-ı Hikmet, s. 192)**

**Sırları keşfeder olup bîtin gözünü açıp,
Hakk âşığı bu dünyayı terkedip kaçıp,
Nefs-heva gözünü oyup boynunu kesip,
Mahvolup şeytan ondan kascar imiş. (Divân-ı Hikmet, s. 235)**

Divân-ı Hikmet'te yer alan bir dörtlükte ise keşif ve kerâmetlerin bîtin ile olan ilgisi ve bu ikisinin bîtinde bulunduğu şöyle ifade edilmektedir:

**Âşıklara olup Hakkın inayeti,
Bîtin içinde açılır keşif ve kerameti,
Dillerine saçıp her an Hakk rahmeti,
Fani olup masivadan geçer imiş. (Divân-ı Hikmet, s. 234)**

**Erenler bu yola adım attı,
Mücahede derdi ile amel eyledi,**

¹³⁰ Uludağ, Süleyman, "Bîtin İlmî", DİA, V/188.

*Mükaşefe bâtın içinde malum oldu,
Böyle olmayınca dergahına yetse olmaz. (Divân-ı Hikmet, s. 250)*

*Sûfi gerek bâtınını eylese sâfi,
İbâdet eylese Bişr-i Hâfi misâli,
Ondan sonra vadesine olur vefâli,
Şüphesiz görür herkes keşif ve kerâmetini. (Divân-ı Hikmet, s. 259)*

Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinin en önemli özelliği halkı irşad etme saikiyle söylenmiş olmalarıdır. Dolayısıyla halkı iman konusunda şüpheye düşürecek, itikatlarını sarsacak îmâlara rastlanmaz. Şeriat hükümlerine karşı dikkatsizce hareket eden, cezbesi galip büyük bir kısım sûfilere sâdir olan şatahat türü söz ve ifadeler de Yesevî hikmetlerinde görülmez.¹³¹ İlm-i bâtın adı altında bir kısım Horasan sûfilerinin eserlerinde görülebilen hülûl, tenâsüh gibi aykırı fikirleri çağrıştıran ibareler Yesevî'nin şiirlerinde yoktur. Ancak Yesevî vahdet-i vücûd felsefesine bağlı olduğu görülmekte¹³², şiirlerinde Hallac'ı ve Ene'l-Hak anlayışını savunmakta¹³³, onun ölümüne sebebiyet verenleri onu anlayamamış olmakla suçlamakta ve eleştirmektedir.

*Mansur der "Ene'l-Hak"; erenler işi doğru;
Mollalar der: "Doğru değil" gönlüne kötü gelip.
Söyleme "Ene'l-Hak", "kafir oldun Mansur" deyip
"Kur'an içinde budur" deyip, öldürdüler taş atıp.
Bilmediler mollalar "Enel-Hakk'ın manasını
Zâhir ehline hal ilmini Hakk görmedi munasip.
Rivayetler yazıldı, halini onun bilmedi,*

¹³¹ Levent Abul, Lamia, "A.g.m.", s. 279.

¹³² Ahmed Yesevî'nin Allah'ı zâhir ve Bâtın olarak kabul etme, Hakk'tan pay alma, rıza ve fenâ makamlarından bahsetmesi vb. gibi kavram ve ifadelerine bakıldığında hikmetlerinde vahdet-i vücud öğretisini görmek mümkündür. Hikmetlerinde birinde "Bir ve Var'ım cemalini görür müyüm?" diyerek Yaratıcıya yakarması, elli üç yaşında vahdet şarabından içtiğini, yoldan çıkmışken doğru yola iletiildiğini, elli dördünde bedeninden geçerek marifet makamında gezindiğini anlatması yine vahdet-i vücud öğretisinin yansımalarıdır. Kalın, Fatih, "Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'inde İlahi Aşk ve Allah Düşüncesi", s. 196.

¹³³ Gürer, Betül, "Övgü ve Yergi Bağlamında Sûfilerin Nazarında Hallâc-ı Mansûr", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sayı: 47, 2017, s. 177-179.

Mansur gibi veliyi koydular darağacına asıp. (Divân-ı Hikmet, s. 206-207.)

Hayatî Bice'nin belirttiği gibi tasavvuf geleneğinde Ahmet Yesevî, ilm-i bâtının bir konusu haline gelen vahdet-i vücûd felsefesine en çok daldığı hikmetlerde dahi şeriat sınırlarını terk etmemiştir.¹³⁴ Yesevî aynı zamanda Şi'î bâtınî fırkaların belirgin bir özelliği olan zâhiri iptal eden bir bâtın anlayışını benimsememiştir.¹³⁵

Bâtın kavramıyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken ya da Ahmet Yesevî'nin bâtın anlayışını vuzuha kavuşturacak hususlardan birisi de ibâdetlerin hikmet ve bâtın yönüne yaptığı vurgudur. Yesevî, hikmetlerinde genel ibâdet ilkelerine değindiği gibi namaz, zekât, oruç ve hac gibi sistematik ve düzenli olmaları yanında şekle de bağlı olan, belli zaman ve şekillerle ifâ edilmeleri gereken "mersûm" ibâdet ilkelerine de değinmektedir.¹³⁶ Yesevî, ibâdetleri fikhî hükümlerden ziyâde önem ve kazanımları açısından ele almaktadır.¹³⁷ Aslında bu aynı zamanda onun mârifet ve hikmet anlayışının tezahüründen başka bir şey değildir. Bu yüzden aşağıda yer vereceğimiz dörtlükler bizlere Ahmet Yesevî'nin en temel kavramları olan mârifet, hikmet ve bâtın kavramlarının birbiriyle yakın ilgi ve ilişkisini göstermektedir. Onun bazı dörtlükleri salt ibadet

¹³⁴ Hayati Bice, Ahmet Yesevî'nin vahdet-i vücûd felsefesi ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "Dinin zâhirî kurallarına hassas bir bağlılık gösteren Hazret Sultan Yesevî, her hikmetinde kendi nefsinin kötüler, günahlarından bahsederek istiğfar eyler, Rabb'inin büyüklüğünü yâd edip tevazu ile mağfiret diler. Melâmet tavrı olarak yansıyan kendisine yönelik bu kınayıcı satırlarından sonra, halka ümit vermek için Allah'ın rahmet deryâsından, cennet nimetlerinden, sûfiyâne menkıbelerden bahseder. Vahdet-i vücûd felsefesine en çok daldığı hikmetlerde, "Allah ile Mâiyyet" makâmından, "Ölmeden ölmek" sarayından, "Fenâfillah" umânına karışmaktan söz ederken bile şeriat sınırlarını unutmaz." Bice, Hayati, "Pîr-i Türkistan'ın İzinde-Türk Yurtlarında Tasavvuf ve Günümüze Yansımalar", *Türk Yurdu*, Temmuz, 2011, sayı: 287, s. 32.

¹³⁵ Atmaca, Veli, "Anadolu'da Yesevilik (Yesevi Menâkıbnâmesi Özelinde Peygamber Tasavvuru)", (Yayımlanmamış tebliğ), 38. İCANAS, Ankara, s. 1-16.

¹³⁶ Bilgili, İsmail, "Divân-ı Hikmet'te Mersûm İbâdet İlkeleri", *Kastamonu Üniversitesi VI. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu (Yesevilik)*, 23-25 Kasım 2018, s. 77-82.

¹³⁷ Bilgili, İsmail, "Türkistan'da İlmihâl Kültürünün İlk Örneği Ahmed-i Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'indeki İbâdet İlkeleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 13, 2019, s. 43-44.

etme ile ilgiliyken¹³⁸ diğеr bazı dörtlüklerde ibadetlerin manâ ve maksatlarını birlikte değerlendirdiği görülmektedir

Tasavvufta nefis terbiyesi ve tezkiyesi için dar anlamda namaz ve oruç gibi ibadetler zorunludur. Onun bu yöndeki drtlklerinden bazıları Őunlardır:

*“Taha” okuyup akŐam ve geceler kâim oldum,
Gece namâz gündüzleri oruçlu oldum,
Bu hâl ile yer altında dâim oldum,
Mustafâ’ya mâtem tutup girdim ben işte. (Divân-ı Hikmet, s. 64).*

*Gerçek dertlinin işidir söz ve icrâat,
GzyaŐıdır Hakk karşısında niyâz armağanı,
Gece-gündüz dinmeden oruç, namâz kıl,
O sebepten Hakk’tan korkup kabre girdim, (Divân-ı Hikmet, s. 67).*

*Namâz, oruç kılıcı, ibâdetli Muhammed;
Dinmeyip tesbîh söyleyici, riyâzetli Muhammed (Divân-ı Hikmet s. 123).*

Namaz ve oruç ibadetleri özelinde Yesevî ibâdetlerin manevî, ahlâkî ve bâtinî yönüne daha fazla vurguda bulunmuştur. *Divân-ı Hikmet*’tin farklı yerlerinden seçtiğimiz aşağıdaki beyitlerde bu durum açıkça görülmektedir:

*Bu yollarda horlanma-ağlama kârlı imiş,
Tesbîh, tehlîl, oruç, namâz kâr etmezmiŐ,
Yalancıdan Allah, Rasl Őikâyetçi imiş,
Yalan namâz riyâlarını bıraksam ben. (Divân-ı Hikmet, s. 450).*

¹³⁸ Yesevî, Bilgili’nin tespitine göre altmıŐ kez “namaz”, otuz üç kez “oruç” ibadetinden, üç kez “zekat” ibadetinden bahsetmek suretiyle ibadetlere verdiği önemi ortaya koymuştur. Ayrıca dokuz kıtadan oluşan 242. Hikmetinde sadece “hac” ibadetini ele alması da konuya verdiği önemi göstermektedir. Hikmetlerde ayrıca “Kurban”, “İtikaf”, “Farz”, “Sünnet”, “Helal”, “Haram” ve “Şeriat” gibi fıkıh ilminin birçok terimine yer verilmektedir. Yesevî’nin hikmetlerinde kırk altı kez “Şeriat” lafzını kullanması, yirmi yedi kere de “Şeriat, Tarikat” birlikteliğine değinmesi, İslâm dininin amel kısmını oluŐturan fıkıh ilmine verdiği önem bakımından kayda değer görülmektedir. Bilgili, İsmail, “Hoca Ahmed Yesevî’nin “Divân-ı Hikmet” Adlı Eserine Fıkıhî Açıdan Bakış, I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu, 28-30 Nisan 2016, Ankara, s. 762.

*Allah dese eylese gizli sayısız bid'atı,
Öyle sâfîler oruç, namâz kılmasa iyidir. (Divân-ı Hikmet, s. 244).*

*Gerçek dertlinin işidir söz ve icrâat,
Gözyaşındır Hakk karşısında niyâz armağanı,
Gece-gündüz dinmeden oruç, namâz kıl,
O sebepten Hakk'tan korkup kabre girdim, (Divân-ı Hikmet, s. 67).
Gerçek gönülde namâz kıl ki Allah bilsin,
Halk içinde rüsvâ ol ki âlem gülsün,
Toprak gibi hor görül ki nefsin ölsün,
Himmat versen nefsimi yenip ağlasam ben. (Divân-ı Hikmet, s. 140).*

*Mü'minin diye söylerler, oruç-namaz kırlarlar,
Fesâd işler yaparlar, münafiklar belgisi. (Divân-ı Hikmet, s. 445).*

*Gerçek gönülde namaz kıl, Hüda bilsin,
Nefsi şeytan ben-benliği cüdâ kılsın,
Tevbe edip, gözde yaşın revâ kılsın,
Gözyaşını dökenlere rahmeti var. (Divân-ı Hikmet, s. 458).*

*Müslüman oğluyum dedim, hani tâat-ibâdetin,
Günâhdan özge hâsıl yok, hani dostlar, müslümanlık?!
Elimde teşbih tanesi, gönülde tuzak ile tezvir,
Namaz ve orucu dışlayıp, dilimde sade yalanlık?! (Divân-ı Hikmet, s. 461).*

*Kul Hoca Ahmed'in işidir söz ve güdaz,
Orada yoktur sana lââyık oruç-namaz,
Sermâyesi bu yol içre acz ve niyâz,
Yâ İlâhum, nasıl seni bulurum ha? (Divân-ı Hikmet, s. 476).*

*Zâhidler gibi mescid içre namaz kılayım,
Mollalar gibi her yana bakıp, kitap açayım,
Âşıklar gibi sana canım fedâ kılayım,
Yâ İlâhum, nasıl seni bulurum ha? (Divân-ı Hikmet, s. 476).*

*Âşıkların Hakk karşısında yüz nâzı var,
Nâra çekse, zerre aslâ kalmaz, yanar,
Oruç, namâz, tesbîhleri “Allah”;
Bâtınlarını söyler kılıp yürür olur. (Divân-ı Hikmet, s. 212).*

Sonuç

Türklerin İslâmiyet’i kabülünden sonra Türk Edebiyatının *Kutadgu Bilig*’den sonraki en eski örneklerinden biri olan Ahmet Yesevî’nin *Divân-ı Hikmet*’i tasavvufî Türk edebiyatının ilk eseri konumundadır. Allah’a iman, İslâm’ın inanç esasları, şeriat hükümleri ve târikat adâb ve erkânını öğretme gayesini taşıyan *Divân-ı Hikmet* Ahmet Yesevî ve Yeseviyye tarikatının en önemli kaynağı durumundadır. Türk tasavvuf edebiyatı sahasında bir ekol olarak değerlendirilmesi gereken Hoca Ahmet Yesevî, Türk Dünyasında tasavvuf kültürünün yayılmasında çok önemli katkılar sunmuştur.

Hicrî 6 milâdî 12. asırdan itibaren gerek Türkistan bölgesinin gerekse Anadolu kültür ve medeniyetinin İslâm ile şekillenmesinde büyük bir katkısı olan ve Pîr-i Türkistan olarak anılan Hoca Ahmet Yesevî, birçok öğrenci yetiştirmiş, Anadolu’nun manevî fatihlerinden birisi olmuştur. Hikmetlerin toplandığı ve *Divân-ı Hikmet* isimli eserde yer alan hikmetlerin tamamının ona ait olup olmadığı tam olarak tespit edilemese de, *Divân-ı Hikmet* onun ve onun yolundan gidenlerin tasavvuf anlayışını yansıtan bir eser olmuştur.

Dinî ve tasavvufî düşüncelerin yalın bir Türkçe ile dile getirildiği manzum şiirlerden oluşan *Divân-ı Hikmet*’te mârifet, hikmet ve bâtın kavramlarına sıklıkla müracaat edildiği görülmektedir. Hikmet merkezli bir tasavvuf anlayışının insanların gönüllerinde yer bulabilmesi için çalışan Ahmet Yesevî, hükümlerin yanında hikmetleri gözeten, zâhirden sonra onu tamama erdirmek için İslâm’ın özüne uygun bir bâtın anlayışını savunan ve şeriat, tarikat ve hakikat mertebelerinden sonra mârifet mertebesine ulaşmaya çalışan ve etrafındakileri de buna teşvik eden bir mutasavvıftır. Yesevî’nin tasavvuf anlayışında “mârifet”, “hikmet”, “bâtın” kavramları şeriat ekseninde insan-ı kâmil merhalesine ulaşmak için yapılan yolculuğu ifade etmektedir. Bu seyir hükümden hikmete, şeriatten hakikate ve zâhirden bâtına doğrudur.

Ahmed Yesevî, şiirlerinde “hikmet”, “bâtın” ve “mârifet” kavramlarına yüklediği anlamları oldukça sade bir usûp ile ortaya koymuştur. “Hikmet” zâhiri değil, bâtını temsil ettiği için “bâtın” ile; “mârifet”, hükümden daha çok hikmete odaklandığı için “hikmet” ile doğrudan ilişkilidir. “Bâtın” ya da “ilm-i bâtın” ise hem tasavvuf düşüncesinde hem de Ahmed Yesevî’nin şiirlerinin bize telkin ettiği göre hikmetin ta kendisidir. Birbiriyle ilişkili bu üç kavram Ahmed Yesevî ve Yeseviyye tarikatının en temel referansları olarak sonraki kuşaklara ya da Türk tasavvuf literatürünün sonraki örneklerine de etkide bulunmuş olmalıdır.

Kaynakça

- Algar, Hamit, “Arslan Baba”, *DİA*, İstanbul, 1991, III/400.
- Arı, Bülent, Türkan, Hüseyin Kürşat, “Hoca Ahmet Yesevî Hikmetlerine Değerler Eğitimi Açısından Bir Bakış”, *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimler ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, (2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına), 2016, cilt: II, s. 105-114.
- Ark, Ümmühan, “Hukuk-Ahlak İlişkisi Bağlamında Divan-ı Hikmet”, *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2016, sayı: 2, s. 256-268.
- Âşık, Nevzat, “Yesevî Hikmetlerine Kaynaklık Eden Hadislerin Değerlendirilmesi Ve Sünnet Kültürünün Hikmetlere Tesiri”, *Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri*, İstanbul, 1996.
- Atmaca, Veli, “Anadolu’da Yesevilik (Yesevi Menâkibnâmesi Özelinde Peygamber Tasavvuru)”, (Yayımlanmamış tebliğ), 38. İCANAS, Ankara, s. 1-16.
- Bice, Hayati, “Pîr-i Türkistan’ın İzinde-Türk Yurtlarında Tasavvuf ve Günümüze Yansımalar”, *Türk Yurdu*, Temmuz, 2011, sayı: 287, s. 32-40.
- Bilgili, İsmail, “Türkistan’da ilmihâl Kültürünün İlk Örneği Ahmed-i Yesevî’nin Divân-ı Hikmet’indeki İbâdet İlkeleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 13, 2019, s. 33-56.
- Bilgili, İsmail, “Hoca Ahmed Yesevî’nin “Divân-ı Hikmet” Adlı Eserine Fikhî Açıdan Bakış, *I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu, 28-30 Nisan 2016*, Ankara, s. 737-763.

- Bilgili, İsmail, “Divân-ı Hikmet’te Mersûm İbâdet İlkeleri”, *Kastamonu Üniversitesi VI. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumnu (Yesevilik)*, 23-25 Kasım 2018, s. 77-82.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Çakan, Varis, “Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet”, *Millî Folklor*, sayı: 68, 2005, s. 201-207.
- Çelepi, Mehmet Surur, “Kültürel Bellek Çerçevesinde Ahmed Yesevî ile Anlam Bulan Âlim-Devlet Bütünleşmesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 25, 2016, s. 181-198.
- Çelik, İsa, “Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, cilt: 5, sayı: 12, s. 24-52.
- Çetinkaya, Bayramali, “Hoca Ahmed Yesevî Öğretisinde Âlim ve Ârif Olguları”, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 52, sayı: 4, 2016, s. 69-91.
- Eraslan, Kamil, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, İstanbul, 1989, II/159-161.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1994.
- Gökçe, Ferhat, Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu –Sadrettin Konevî’nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde-, *Universal Journal of Tehology*, cilt: 2, sayı: 1, s. 9-17.
- Gökçe, Ferhat, *İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Gürer, Betül, “Övgü ve Yergi Bağlamında Sûflilerin Nazarında Hallâc-ı Mansûr”, *İlâhiyat Tetkikleri Dergisi*, sayı: 47, 2017, s. 171-197.
- Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, (ed. Mustafa Tatcı), (çev. Hayati Bice), Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.
- İbn Arabi, Muhyiddin, *Fusûsu’l-Hikem*, (çev. M. Nuri Gençosman), Kırkambar Yayınları, İstanbul, 2003.
- İbn Teymiyye, Takiyuddin Ahmed, *Risâle fi İlmî’l-Bâtın ve’z-Zâhir*, (Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Risâle), (çev. Mustafa Öztürk, Ali Bolat), Tasavvuf, sayı: 6, Ankara, 2001, s. 265-302.
- İlhan, Avni, “Bâtıniyye”, *DİA*, İstanbul, 1992, V/190-194.
- Izutsu, Toshikiko, *İbn Arabî’nin Fusus’undaki Anahtar Kavramlar*, (çev. Ahmed Yüksel Özemre), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 356.

- Kadirov, Mederbek, “Kırgızların İslam’ı Kabulünde Yeseviliğin Rolü ve Kırgız Kültüründeki Yeri”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 24, 2018, s. 35-44.
- Kalın, Fatih, “Yesevî’nin Divân-ı Hikmet’inde İlahi Aşk ve Allah Düşüncesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 32, 2018, s. 189-202.
- Kalın, İbrahim, “Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet”, *Bilig*, sayı: 80, 2017, s. 1-15.
- Kara, Mustafa, “Hikmet”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/518-519.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1985.
- Köksal, İsmail, “Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi”, *Tasavvuf*, cilt: 1, sayı: 2, 1999, s. 83-104.
- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Kutluer, İlhan, “Hikmet”, *DİA*, XVII/503.
- Levent Abul, Lamia, “Ahmed Yesevî’nin Dîvân-ı Hikmet’inde Sembolik Dil”, *Pîr-i Türkistân Hoca Ahmet Yesevî*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, (thk. Muhammed Fuad Abdalbaki), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Özdemir, Hikmet, “Türlere İslam’ın Yolunu Açtı: Hoca Ahmet Yesevî”, *Dil ve Edebiyat*, sayı: 6, 2009, s. 18-25.
- Özköse, Kadir, “Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet”, *Tasavvuf*, yıl: 7, sayı: 16, 2006, s. 293-312.
- Özkan, Muhamet Volkan, *İlim, Hikmet, Aşk, Sadâkat ve Liyâkat Kavramları Çerçevesinde Ahmed Yesevî Düşüncesinde İnsan Olmanın İmkânı*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019, s. 81-91.
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, Ankara, 2004.
- Schoun, Frithjof, *Tasavvuf Kabuk ve Öz*, (çev. Veysel Sezigen), İz Yayınları, İstanbul, 2006.
- Sunar, Cavit, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- Tosun, Necdet, *Ahmed Yesevî*, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017.

- Uludağ, Süleyman, “Bâtın İlmî”, *DİA*, İstanbul, 1992, V/188-189.
- Uludağ, Süleyman, “Mârifet”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/54-56.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.
- Yaman, Ali, “Türk Dünyasında Süreklilik Unsurları: Orta Asya’da Hikmet Geleneği (Divan-ı Hikmet ve Deste-i Gül), *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sayı: 33, 2005, s. 231-252.
- Yıldız, Musa, *Ahmed Yesevî*, (Tahrîz yazısı), (ed. Necdet Tosun), Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017.